

Трофімук Т. М. Участь єврейського населення Російської імперії у Наполеонівській війні 1812 р. / Т. М. Трофімук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь наполеонівських війнах. Науковий збірник. Вип. 41. Матеріали XLI Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11–12 травня 2012 року, м. Луцьк / Упоряд. А. Силук, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – С. 81–82.

Ключові слова: війна, військова повинність, єврейська громада, Російська імперія, кагал,

ТРОФІМУК ТЕТЯНА (ЛУЦЬК)

Участь єврейського населення Російської імперії у Наполеонівській війні 1812 р.

Після трьох поділів Польщі у XVIII ст. до складу Російської імперії відійшли землі, на яких мешкало більше 50 тис. євреїв, й їхня чисельність з цього часу почала стрімко зростати. За імператорським указом за євреями були збережені усі права, котрі вони мали раніше в Польщі. Білоруський генерал-губернатор граф Чернишов запропонував створити в Польщі польським зразком для управління ними спеціальні об'єднання – кагали [1, с. 176–177], що було легше контролювати єврейське населення.

Кагал (з єврейської мови "кагал" означає "суспільство") був свого роду "родиною", яка складалася з окремих сімей, груп, які, маючи різний статус і права, усвідомлювали свою єдність. Ще І. Мандельштам у 1859 р. зазначав, що, кожне єврейське містечко складає своєрідний маленький швейцарський кантон, чи ганзейське міське управління зі своїм віце-королем, чи маленькі стародавні Афіни з остракізмом і власним ареопагом. Члени громад піклуючись про свої економічні інтереси, були зв'язані між собою дружніми, сусідськими та родинними стосунками, при чому їхнім відносинам було притаманно багато елементів "групового егоїзму". Кагал, функціонуючи на традиційних засадах самоуправління, регулював усі важливі сторони внутрішнього життя євреїв, виконуючи поліцейські, господарчі та судові функції [2, с. 203–204]. Кагалам тривалий час вдавалось бути закритими для чужих громадами із своїм внутрішнім самоврядуванням.

Важливу роль у цьому процесі відігравала релігія – юдаїзм. Відомий єврейський історик С. Дубнов з цього приводу зауважував, що "юдаїзм став всезагальним світоглядом, що поєднував релігійні, етичні, суспільні, месіанські, політичні та філософські елементи". Релігія визначала життєві пріоритети кожного єврея від моменту народження і аж до його смерті. Виконуючи захисну функцію, вона регламентувала стосунки як у сім'ї, побуті, так і перебувала на сторожі інтересів цілої громади, захищаючи її від розчинення в іноетнічному середовищі [2, с. 204]. Тому основна турбота кагалу полягала

"збереженні юдейства у його недоторканості", яка була основним політичним догматом керівним принципом діяльності єврейських кагалів усіх часів і в усіх країнах. Виходячи цього принципу, всебічну і широку діяльність кагалів можна поділити на внутрішню (визначає норму і дає направлення внутрішньому життю єврейської громади) та зовнішню (визначає і огороджує національно-єврейські інтереси перед чужим урядом) [3, с. 97].

Загалом Катерина II (1762–1796 рр.) по відношенню до нових підданих намагалася дотримуватись ідей загальноєвропейського Просвітництва, з його виокремленням євреїв в окрему верству. Також імператриця розділяла погляди європейських правителів на нездатність євреїв до регулярної військової служби. Тому з огляду на світогляд, традиції і спосіб життя євреїв, вирішила не залучати їх до виконання військової повинності. Така тенденція прослідковувалася і у діях попередніх російських імператорів. Так, наприклад, ввівши всезагальну рекрутську повинність, і залучивши у квітні 1702 р. на військову службу іноземців, яким це гарантувало ряд пільг, Петро Перший зробив виключення тільки для євреїв, адже у них він бачив лише лінивих осіб, які не вміють нічим займатися, окрім торгівлі: "Я хочу, – заявляв Петро Перший, – краще бачити у себе на службі народ магометанської і язичницької віри, ніж євреїв. Вони плути і брехуни" [4, с. 70]. Думка, що євреї боязливі за своєю натурою та по суботах не будуть брати до рук зброї і що специфіка їхнього світобачення не можна поєднати із службою у війську міцно вкоренилась у свідомість російського суспільства та його можновладців: "Єврейське плем'я – слабе, євреї не вийде витривалих солдат, і вони будуть лише тягарем для полків; окрім того народ боягузливий від природи, ненадійний, жадібний та користнолюбивий, тому вони можуть легко бути зрадниками та дезертирами під час боротьби з ворогами" [5, с. 262].

Частково це відповідало дійсності, але для ментальності євреїв характерний панічний страх та боягузтво, а, швидше, відраза до насильства та фізичної сили. Численні свідчення цього можна знайти у єврейській народній творчості. Наприклад, у одній анекдотичній розповіді про єврейський полк, у якому під час битви офіцер вигукує "Почесне право першого вистрілу надається такому-то" і "такий-то відповідає: "Не достойно поступаю" і т. д." [6, 296]. Відраза до зброї, вбивств та війни відчутна і у багатьох єврейських піснях:

"Краще б я лежав десять сажнів під землею,
Ніж маю носити шаблю" [6, с. 295].

Тому образ солдата-юдея дійсно суперечив офіційно прийнятому комплексу чеснот російського військовослужбовця, який мав бути сміливим, виваженим, хоробрим і наполегливим, і головне не боятись віддати життя за Батьківщину [7, с. 262].

Тому було вирішено накласти на єврейські громади спеціальний податок. Указ від березня 1786 р. вводив рекрутські "відкупні" гроші у розмірі 360 рублів за кожного рекрута [8, с. 41].

Через кілька років на підставі указу "Про укомплектування карабінерних драгунських полків міщанами, державними та поміщицькими селянами з Ізяславської Брацлавської губерній, а єгерських корпусів з Мінської, Полоцької і Могилевської, про термін служби новобранців; про надходження стягнутих рекрутських грошей з купецтва євреїв згідно наказу від 3 травня 1783 року [...]", прийнятого 7 вересня 1794 р., єврейська громада мала сплачувати грошовий викуп уже в розмірі 500 рублів за одного рекрута [9, с. 554]. Якщо імператорський маніфест передбачав з даної території набір 3 рекрути, то кожних 500 душ єврейська община вносила 1500 рублів асигнаціями, а у випадку набору рекрутів – 2500 рублів.

У документі не вказувалося чи ця вимога стосується лише купців чи торкається міщан. Тому для чиновників виникли труднощі у його виконанні. 21 січня 1796 р. у новому законодавчому акті уточнювалось, що "не роблячи різниці між купцями та міщанами, слід записаних у міщанський стан євреїв стягувати за рекрута по 500 рублів" [10, с. 857-85]. Натомість міщани-християни виконували рекрутську повинність.

Не зважаючи на те, що військова повинність до 1827 р. не поширювалась на євреїв, але все ж в окремі періоди євреї-добровольці служили у війську. Таким прикладом може бути російсько-французька війна 1812 р., коли ареною багатьох військових баталій став Південно-західний край, де значну частину населення становили євреї.

У цій війні більшість єврейських громад допомагали армії Олександра І. Це можна пояснити тим, що євреї розуміли загрозу можливості реформування Наполеоном юдаїзму. Також вони пам'ятали про пригнічення євреїв у незалежній Польщі та їхню безправність створеному Варшавському герцогстві, до якого б відійшла Росія у випадку військової поразки.

Лідер одного з білоруських кагалів Залман Шнесерсон висловив ставлення ортодоксального єврейського суспільства до обох монархів-суперників у наступному пророцтві: "Якщо переможе Бонапарт, багатство євреїв збільшиться і положення (цивільне) підніметься, та зате віддаляться серця їх від Отця нашого небесного; якщо переможе наш цар Олександр, серця єврейські наблизяться до Отця нашого небесного, хоч збільшиться бідність Ізраїлю і становище його погіршиться" [11, с. 293–295]. Це означало, що слід віддати перевагу цивільній нерівності рівноправ'ю, оскільки перше пов'язане з недоторканістю релігійного побуту, в останнє з його руйнуванням.

На формування такої позиції моли вплинути дії солдатів французької армії відношенню до єврейського населення: вони спалювали синагоги, нищили єврейські надгробні пам'ятники й влаштовували там пасовища для худоби. Французькі офіцери обкладали євреїв грошовими поборами, вимагали від них поставок коней, великої рогатої худоби, продовольства, змушували ремісників працювати для потреб армії.

Напевно тому, протягом війни євреї не лише надавали війську Олександра I грошова та продовольча допомогу, а й виступали у якості провідників російських частин, адже добре орієнтувались у місцевості, де проходили бойові дії. Так під час нападу на французькі частини у м. Ошмяни партизанського загону А. Сеславина, котрий ледве не закінчив у полоні Наполеона, провідником був місцевий єврей.

Російській армії допомагала так звана "єврейська пошта", створена єврейськими торговцями. "Поштовими станціями" служили шинки, а шинкарі передавали інформацію небаженою на той час швидкістю. Наприклад, по "єврейській пошті" Олександр I отримав вільні повідомлення про початок війни.

Юдеї відігравали й роль кур'єрів для зв'язку між загонами російської армії. Також вони були інформаторами російського військового керівництва. Варто зауважити, що збори даних про ситуацію у французьких батальйонах займалися як окремі євреї, так і цілі кагалі. Знаючи цей факт, з часом французькі офіцери почали свідомо використовувати юдеїв, а дезінформувати ворога. Так, у листопаді 1812 р., коли основні сили французів виявились оточенні разом із Наполеоном під м. Борисовом, маршал Н. Ш. Удіно викликав до себе десять місцевих євреїв і став розпитувати їх про можливість форсування річки Березини на південь від міста. Потім він залишив при собі трьох юдеїв, нібито у якості провідників, інших відпустив, попередивши їх про те, що на них чекає смертна кара, у випадку, якщо вони комусь розкажуть про цю зустріч. Як і припускав маршал, євреї негайно відправили гінців до адмірала П. Чичагова, котрий був командувачем однієї з російських армія. Отримавши повідомлення про місце, де французи нібито мали намір переправлятися через річку, П. Чичагов відправив свої війська на південь. Завдяки цьому, Наполеон зумів форсувати водойму на північ від м. Борисова. Дізнавшись про це, російській адмірал, розбираючись у справі, відразу ж віддав наказ повісити єврейських гінців – Мойсея Енгельгарда, Лейба Бенінсона і Боруха Гумнера [12, с. 211–219].

Євреї з великим ризиком для себе переховували російських кур'єрів, солдат, офіцерів поранених військовослужбовців імператорського війська. Інколи навіть під загрозою смерті юдеї відмовлялись допомагати армії Наполеона. Наприклад, у Шклові був повішений єврей який відмовився провести французький загін до Могилева [13, с. 496]. Відомі приклади, коли юдеї-розвідники, потрапивши до рук ворога, самостійно позбавляли себе життя [11, с. 294].

Траплялись випадки, коли євреї демонстрували непересічний героїзм й наважували на доволі сміливі вчинки. Один із офіцерів французької армії згадував, як одного разу нього у полон потрапив єврей-розвідник, котрий і під загрозою смерті не розкрив секрет інформацію: "Ми спіймали російського розвідника, єврея, який через кілька годин б розстріляний. Мені випало віддавати розпорядження при його страту, він в смертельно жаху так метушився і страждав, що моїм людям довелось міцно прив'язати його до дере [...] [14, с. 73].

Під час російсько-французької війни 1812 р. євреї самостійно захоплювали французьких солдат та кур'єрів і передавали їх російській стороні. Князь, генерал-майор С Волконський згадував, що на початку війни під час переправи російського військового загалу до Вітебська, неподалік від Бабіновічей, з'явилася група юдеїв, які передали росіянам захопленого ними французького кабінет-кур'єра, котрий їхав з Парижу до Наполеона. Цього кур'єра під суворим наглядом відправили у м. Санкт-Петербург. Князь відзначив, що такі свідчать про сміливість та хоробрість євреїв: "Це прояв значної сміливості для боягузливих євреїв [...] зважитися на небезпечний подвиг – схопити кур'єра і представити його російському військовому загін. Це смілива справа, котра заслуговує на те, щоб бути згаданою [15, с. 91].

Частина ж єврейського населення безпосередньо перебувала у діючих військових формуваннях, беручи участь у військових баталіях у якості російських солдат, при цьому проявляючи сміливість та високу боєздатність. Свідченням цього, наприклад, може бути розповідь російського героя війни 1812 р. Дениса Давидова, який згадував про одного з своїх уланів, який був нагороджений за подвиг Георгіївським хрестом, але не міг носити його, бо був бердичівським юдеєм: "Дуже дивно, що цей улан, отримавши за подвиги Георгіївський знак, не міг носити його, бо він був бердичівський єврей, завербований в улани" [11, с. 177].

Про прихильність єврейського населення до Олександра I та його армії свідчать події на завершальному етапі війни. Юдеї захоплено зустрічали російські війська, виносили солдатам хліб і вино, влаштовували святкування перемоги. Офіцери російської армії згадували: "Поляки зустрічають нас як переможців, жида - як рятівників".

Таким чином, наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії увійшли нові території (серед них і Волинь), на яких, окрім православного населення, значну частину мешканців склали євреї, чисельність яких зростала з кожним роком. Зважаючи на те, що євреї мешкали окремими громадами, дотримуючись власних традицій та релігії, маючи внутрішнє самоврядування, влада не могла не рахуватись з цим. Катерина II, Павло I свідомо не залучали євреїв до несення важкої для російських рекрут військової служби

погоджуючись із думками багатьох європейських правителів, котрі вважали юдеїв придатними до регулярної армійської служби, зважаючи не лише на їхню фізичну слабкість, а й на морально-духовні риси. Тому єврейське населення було звільнене від виконання рекрутської повинності, сплачуючи спеціальний грошовий податок. Проте російсько-французька війна 1812 р. показала, що юдеї в умовах військових дій можуть виступати солдатами діючих військових частин, так і виконувати роль провідників, розвідників, кур'єрів і т.п. З початком військових дій єврейське населення імперії опинилось у ситуації, коли для нього довелось обирати між двома воюючими сторонами. Підтримуючи позиції релігійних лідерів, та беручи до уваги поведінку та ставлення французьких військових до російські юдеї у цій наполеонівській кампанії допомагали Олександрю І.

Список використаних джерел:

1. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К. Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. – 496 с.
2. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина ХІХ–початок ХХ ст.) / С. Є. Кальян. – Полтава: Довкілля-К, 2009. – 300 с.
3. Брафман Я. Книга Кагала: Всемирный еврейский вопрос / Я. Брафман. – К.: МАУП, 2004. – 368 с.
4. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I / Х. Коробков. Еврейская Старина. – 1913. – № 1. – С. 75–85.
5. С. Д. Как была введена рекрутская повинность для евреев в 1827 г. / Д. С. // Еврейская старина. – 1909. – № 4. – С. 256–265.
6. Еврейское народное творчество // Пережитое. Сборник посвященный общественной культурной истории евреев в России. – СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз – Ефрон. Том 1. – С. 276–315.
7. Письма к воинам. – СПб., 1831. – С. 91.
8. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер. – М.: Мосты культуры. Израиль: Гешарим, 2000. – 352 с.
9. Об укомплектовании карабинерных и драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещичьих Изяславской и Брацлавской губернии, а егирских корпусов таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемых людей; поступлении во взыскание рекрутских денег с купечества и евреев по указу 3 мая 1783, и наполнении полков Лейб военного ордена и Казанского кирасирских людьми карабинерных и драгунских полков [Текст] // ПСЗРИ. Собрание первое. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 249. – С. 554.
10. О взыскании с евреев, записавшихся в мещанское звание по 500 рублей за рекрутчину согласно с указом 7 сентября 1794 [Текст] // ПСЗРИ. Собрание первое. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 232. – С. 857–858.
11. Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции наших дней. В 3 томах / С.М. Дубнов. – Т 1. Эпоха первой эмансипации (1815-1848). Москва: Мосты культуры, 2002. – 352 с.
12. Военский К. А. Наполеон и борисовские евреи в 1812 году. Эпизод из истории Отечественной войны. – СПб.: тип. Гл. упр. уделов, 1906. – С. 211–219.
13. Шацкин Я. Новые материалы об участе евреев в войне 1812 года / Я. Шацкин. Еврейская старина. – 1914. – № 7. – С. 495–499.

14. Гинзбург С. Отечественная война 1812 года и русские евреи / С. Гинзбург. – СПб. 1912. – XII+144 с.
15. Волконский С.Г. 1812 год. // России двинулись сыны / Записки об Отечественной войне 1812 года ее участников и очевидцев. – М.: Современник, 1988. – С. 91.

